

Východořímské impérium

Počátek byzantských dějin bývá zpravidla spojován se založením Konstantinopole – města, jež po plných jedenáct století mělo být hlavním městem římské říše a nejskvělejším urbanistickým celkem středověké Evropy vůbec. Císař Konstantin je založil jako svou novou rezidenci 8. listopadu 324 a stavba pokračovala tak rychle, že už 11. května 330 mohl město slavnostně vysvětit. Konstantinopol nebyla ovšem založena na zelené půdě. Císař si jako místo pro svou novou rezidenci vybral starobytlou řeckou osadu Byzantion, která tehdy měla za sebou už tisíciletou slavnou historii. V polovině 7. století př. n. l. ji založili kolonisté z řecké Megary a po celou dobu klasické i helénistické epochy patřila k předním řeckým obcím. Až za římské nadvlády její význam poněkud klesl a na začátku 3. století n. l. ji císař Septimius Severus dal zbořit v odvetu za to, že se přidala na stranu jeho odpůrců. Přesto bylo Byzantion brzy zase obnoveno a v době, kdy si je Konstantin vybral za svou příští rezidenci, bylo už opět kvetoucím městem. Byl to však jen nepatrný odlesk jeho budoucí velikosti a slávy.

Konstantinova volba místa byla skutečně jedinečná. Zeměpisná poloha z něho vytvářela přirozenou pevnost. Ze tří stran bylo město chráněno vodou – na jihu Marmarským mořem (ve starověku zvaným Propontis), z východu bosporskou úžinou a na severu širokým a hlubokým zálivem nazývaným Zlatý roh. Jen z jediné, západní strany bylo tedy přístupné – a napadnutelné – po souši. Zde je však chránily mohutné hradby, které z něj činily obrovskou pevnost a o něž se po staletí rozbíjely útoky nejrůznějších nepřátel.

Město mělo vynikající strategickou polohu. Ležící na nejužším místě Bosporu, kde se Evropa téměř dotýká Asie, tvořilo přirozený střed říše: k západní, germánské hranici z něj bylo téměř stejně tak daleko jako k hranici východní, kde říše sousedila s Persií; bylo z něj možno stejně snadno dosáhnout dunajské hranice na severu jako afrického pobřeží dole na jihu. Bylo tedy ideálním administrativním a vojensko-strategickým centrem. Nemenší význam mělo však i jako křižovatka obchodních cest, ať už to byly cesty pozemní, spojující Podunají s oblastmi na Eufratu a se Sýrií, anebo cesty námořní, spojující Černé moře s Egejským, odkud vedly dále do Egypta, severní Afriky, do Itálie či ještě dále na západ do Španělska až k Herakleovým sloupům, jak byl tehdy nazýván Gibraltar.

V očích současníků nepředstavovalo založení Konstantinopole nic nového či mimořádného. Řím sice zůstával podle jména i nadále hlavním městem římské říše,

ale už od konce 3. století si jednotliví císaři podle bezprostředních potřeb volili za svá sídla města výhodněji situovaná (Milán, Trevír, Soluň či maloasijskou Nikomedeiu). Bylo ovšem příznačné, že k přebudování starého Byzantia v Konstantinopol přistoupil Konstantin krátce poté, co v září 324 porazil svého spolucísaře Licinia a soustředil tak vládu nad celou římskou říší ve svých rukou.

Na rozdíl od ostatních dřívějších císařských rezidencí byla Konstantinopol zřejmě budována se záměrem, že se stane druhým hlavním městem říše, i když k realizaci této myšlenky došlo teprve postupně v delším časovém období. Zřejmě už od začátku se pro ni používalo také názvu *Nea Rome* (Nový Řím), i když v pramenech je tento název poprvé doložen až roku 381, a tento výraz nepochybně vyjadřoval jasný politický program.

Konstantinopol se starému hlavnímu městu v leckterém ohledu podobala. Podobně jako Řím se i ona např. rozkládala na sedmi pahorcích, podle vzoru Říma byla i administrativně uspořádána. Město bylo rozděleno do 14 okresů a byly v něm zavedeny přiděly chleba zdarma pro chudší vrstvy rychle vzrůstajícího obyvatelstva. Císař záměrně dbal o to, aby svému novému sídelnímu městu dodal lesku a velkoleposti. A tak stejně jako tam dal svázet umělecká díla (sochy, sloupy a jiné vzácné a hlavně starobylé předměty) z celého Řecka i dalších východních provincií, tak se snažil dodat mu na významu i tím, že do něho různými dary a výhodami lákal k přesídlení příslušníky předních aristokratických rodin. Ti měli zvýšit prestiž senátu, který byl v Konstantinopoli podle římského vzoru také ustaven. A podobně jako Řím byla i Konstantinopol vyňata z administrativní struktury říše a v jejím čele stál zvláštní úředník *praefectus urbi* (řecky *eparchos*), jenž se řadil k nejpřednějším hodnostářům říše. V jednom ohledu se však Konstantinopol od Říma podstatně lišila. Nové hlavní město bylo programově založeno jako město křesťanské a tato skutečnost byla přímo symbolickým vyjádřením nového rázu římského císařství.

Založení nového hlavního města bylo pro Konstantina jen součástí jeho široce pojatého plánu celkové administrativní reformy říše, již se projevil jako důsledný pokračovatel a dovršitel reformního úsilí svého předchůdce Diokleciána. Jejím cílem bylo překonat všestrannou hlubokou krizi, kterou římská společnost prodělávala ve 3. století, a postavit římskou říši na nové společenské a hospodářské základy.

Krise římské společnosti ve 3. století

Římská říše zahrnovala celé Středomoří se všemi oblastmi, které k němu přiléhaly – od Mezopotámie a Sýrie na východě až po dnešní Francii, Španělsko a Británii na západě, na severu tvořily její hranice Dunaj a Rýn, na jihu ovládla veškeré africké pobřeží až po neprostupnou poušť. Mohla se tedy považovat za říši světovou a činit si nárok na vládu nad veškerým okrskem zemským (*oikumene*).

A přesto v ní během 3. století postupně mizel pocit bezpečí a jistoty a říše se stále více a více musela bránit tlaku zvnějšku. Západní provincie byly vystaveny neustálému náporu germánských kmenů, na Balkánský poloostrov dotírali íránští Sarmaté. Vůbec největší nepřítel vyvstal Římanům začátkem 3. století na východě v obnovené říši perské, jejíž vládcí z rodu Sasánovců si vzali za cíl obnovit starou achaimenovskou říši v jejím někdejší rozsahu, a tedy i uplatnit perskou nadvládu nad celou Asií. Vystoupili tak jako největší konkurenti římských císařů v úsilí o světovládu. Římané museli s novoperskou říší svádět tvrdé boje, v nichž zdaleka ne vždy měli převahu, jak názorně prokázala porážka římského vojska roku 260, kdy do perského zajetí upadl sám císař Valerianus.

Trvalé války jen zvýšily význam vojska v římském státě. To se stalo hlavní, téměř výlučnou oporou císařské moci, ale zároveň i jejich největším nebezpečím. Půl století mezi lety 235—284 bývá označováno jako období vojenské anarchie. Na císařském trůnu se vystřídalo přes třicet císařů a uzurpátorů, vesměs provolaných vojenskými legiemi anebo elitní gardou praetorianů. Vláda těchto císařů, téměř ve všech případech velmi krátká, plně závisela na vojenské zvládnutí a téměř všichni z nich zahynuli násilnou smrtí. Říše žila v období permanentní občanské války a její jednota byla v důsledku četných uzurpací narušena. Jak na západě, tak na východě docházelo k pokusům odtrhnout od říše rozsáhlá území a vytvořit v nich nezávislá království. Snad nejpozoruhodnější z nich bylo pouštní království palmyrské královny Zenobie (266—273), která na čas získala pod svou vládu velkou část východních provincií říše.

Neustálé války s nepřítelem i vnitřní nepokoje těžce dolehly na hospodářský stav říše. Potřeba udržovat velké armády i udržovat si přízeň vojáků štedrými dary zvyšovala nároky na poplatníky a vedla k trvalému růstu daní i k četným mimořádným rekvizicím. A zatímco se finanční tlak na obyvatelstvo soustavně zvyšoval, zemědělská i řemeslná výroba, aspoň v některých částech říše, upadala. Rozsáhlé oblasti byly zpustošeny jak nepřátelskými vpády, tak římskými legiemi, které si často na říšském území nepočínaly o nic lépe než nepřítel. Celá města, jako např. Byzantion, byla zničena nebo vypleněna, obchodní cesty přerušeny. Obyvatelé postižených oblastí, neschopní dostát požadavkům států, utíkali leckdy z půdy, rozsáhlé pozemky zůstávaly ležet ladem, celkový počet obyvatelstva — opět podle jednotlivých oblastí říše různě — značně poklesl.

Při řešení hospodářských potíží si císaři neváhali pomáhat soustavným zhoršováním měny. Obsah stříbra v mincích prudce klesal a tím se snižovala jejich hodnota. Koncem 3. století nečinila hodnota stříbrných mincí už ani třetinu toho, co na začátku císařské doby. Lidé odmítali stříbrné mince přijímat a naopak se projevovala výrazná tendence tezaurovat drahé kovy. Jejich nedostatek v peněžním oběhu se přirozeně odrazil na celkovém stavu hospodářství, které postupně stále více nabývalo naturálního charakteru. Velká část daní byla vybírána ve zboží, zejména v obilí, a stejně tak zase v naturálních byly vypláceny, alespoň zčásti, platy státních úředníků a vojenský žold.

Celková krize se projevila i ve sféře společenské a kulturní. Velké sociální proměny vedly k podstatným změnám v společenské mentalitě. Ediktem císaře Caracally z roku 212 bylo téměř všem svobodným obyvatelům říše uděleno římské občanství. Někdejší rozdělení na privilegované římské občany a bezprávné provinciany tím bylo odstraněno. Výsledkem však nebyl společenský vzestup méně privilegovaných společenských vrstev, ale naprosté znehodnocení pojmu občanství. Všichni obyvatelé říše se ve skutečnosti stali stejně bezprávnými před absolutní mocí císaře a tato skutečnost našla výraz i v právní terminologii. Bylo příznačné, že v císařských zákonech a výnosech byl termín *cives* (občané) postupně nahrazen výrazem *subiecti* (poddaní).

Pod tlakem vnějších nárazů i vnitřní anarchie se někdejší jistoty a ideové hodnoty rychle rozpadaly. Ve společném vědomí převládal pocit nespokojenosti, nejistoty a bezvýchodnosti. Stará víra v olympská božstva, jež během doby splynula s bohy římského státu, pozbyla přesvědčivosti. A zatímco se oficiální ideologie upínala především ke kultu císařů, který se stal projevem občanské poslušnosti a symbolem říšské jednoty, v myšlení různých vrstev společnosti se stále více prosazovaly různé východní kultury a náboženské proudy založené na mystériích. Naděje lidí se stále více upíraly k transcendentnu. Na rozdíl od tradičního polyteismu byla tato náboženství, jako např. kult „nepřemožitelného slunce“ (*sol invictus*) či mithraismus (kult perského původu) více či méně monoteistická, založená na božím zjevení a slibující svým vyznavačům vykoupení a spásu. Křesťanství, které se začalo v římské říši výrazněji prosazovat až během 3. století, bylo v podstatě jen jedním z těchto duchovních směrů, typických pro měnící se společenskou mentalitu v římské říši v době všestranné krize. Svou výlučností a netolerancí a zejména svým nekompromisním postojem k oficiální ideologii se však od ostatních náboženství odlišovalo a vyvolávalo u většiny ostatní společnosti odpor, který za určitých okolností vyústil v pověstná „pronásledování křesťanů“.

Diokleciánova tetrarchie

Když 20. listopadu 284 povolaly legie tábořící u maloasijské Nikomedeie velitele císařské gardy C. Valeria Aurelia Diocletiana císařem, mohlo se současně zdát, že jde jen o další výměnu osoby na císařském trůně, jakých byly v uplynulých desetiletích celé desítky. Jeho předchůdce Numerianus zahynul za nejasných okolností při návratu z války proti Persii a Dioklecián si pospíšil, aby okamžitě odstranil mocného prefekta Apera, který rozhodoval o osudu předešlých císařů. V západních provinciích měl skutečnou moc císař Carus a teprve jeho zavraždění na jaře následujícího roku učinilo Diokleciána nesporným vládcem celé říše.

Dědictví, jehož se mu dostalo, nebylo nijak záviděníhodné. Říše byla ve stavu vnitřního rozkladu, nespokojené obyvatelstvo se bouřilo. Nejhorší situace byla v Galii, kde nepokoje a místní bouře přerostly v rozsáhlé povstání vykořisťovaného